

Антонова О.Є. «Життя, віддане дітям...» // Історико-педагогічний альманах. Випуск 6. В.О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю : збірн. наук. праць / за ред. проф. О.Є. Антонової, доц. В.В. Павленко. – Житомир : ФО-П Левковець Н.М., 2017. – С. 6-12.

«Життя, віддане дітям...»

Ім'я та праці видатного педагога Василя Олександровича

Сухомлинського добре відомі. Коло його читачів є широким і різноманітним. Кожного з них по-своєму приваблює широкий і різнобарвний літературно-педагогічний спадок педагога-новатора і яскравого публіциста.

Народився Василь Олександрович Сухомлинський 28 вересня 1918 р. в с. Василівка Олександрійського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська область) у

селянській родині. Він був другою дитиною в сім'ї, яка мала чотирьох дітей. Умови, в яких зростав майбутній педагог, були дуже складними: революція, зміна урядів, громадянська війна, невдалі спроби колективізації, голодомор 1933 р., насильницька колективізація.

Батько Олександр Омелянович був помітною людиною в селі: і тесля, й член правління колгоспу, й учитель праці, й сількор, й активний учасник сільської самодіяльності. Бабуся і мама були обдарованими, творчими натурами, носіями народних традицій, і це значною мірою вплинуло на особистість майбутнього педагога.

Протягом 1926–1933 років хлопець навчається в семирічній школі. Учителі та учні спостерігали ранні вияви його творчої натури – він гарно малює, пише вірші, грає на народних музичних інструментах. У цей же час проявляються і педагогічні нахили юнака: він часто в оточенні дітей, заміняє вчителя, допомагає однокласникам.

Природні здібності Василя Сухомлинського, підтримані у шкільні роки, визначили його життєвий шлях: у 1934 р. він вступає на підготовчі курси учительського інституту в Кременчуці, а потім навчається в ньому на факультеті української мови і літератури. На обрання професії, напрям творчості Василя Олександровича значною мірою вплинув той факт, що він зростав хворобливою дитиною, і це, з одного боку, привело до самоаналізу, заглиблення у світ власних відчуттів і переживань, а з другого – викликало

його пильну увагу до тих, хто потребував допомоги, до менших, слабших, беззахисних. Через хворобу в 1935 р. юнак залишає заняття в інституті і розпочинає роботу в школі, яку (за винятком двох воєнних років) не залишає до кінця свого життя. Він працює вчителем у сільських школах рідного району і навчається заочно в Полтавському педагогічному інституті.

«З великою теплою згаду про Полтавський педагогічний інститут, який закінчив, – писав він згодом у праці "Павлиська середня школа", – про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття».

По закінченні навчання (1938) В.О. Сухомлинський продовжує працювати в школі завучем у районному центрі Онуфріївці. Робота в школі у поєднанні з самостійним оволодінням педагогічними знаннями давала простір для педагогічної творчості, вироблення самостійного підходу до проблем навчання й виховання.

На початку війни (1941) В.О. Сухомлинський був призваний до армії, направлений на короткочасні курси політруків у Москві, згодом брав участь у боях на Калінінському фронті. *Війна залишила значний слід у творчості педагога.* У своїх працях, у виховній діяльності він багато говорив про неї, про героїзм радянського народу, про біди й нещастя, які вона принесла. Війна пройшла крізь його життя і долю: учасник важких боїв, тяжко поранений під Ржевом, людина, що розгубила своїх рідних, Василь Олександрович писав про неї болем своїх незагойних ран, вважав її уроки джерелом виховання патріотизму, громадянськості.

Після поранення та численних шпиталів В.О. Сухомлинський *був комісований* (1942). У невеличкому селищі Ува в Удмуртії він працював директором школи до 1944 р. Це були нелегкі роки для педагога. Він палко любив Україну, яка знемагала у війні. Нічого не знав про своїх рідних – батька, матір, двох братів і сестру. В усі-усюди писав листи, розшукуючи їх. У цей же час Василь Олександрович знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Ганною Іванівною Дев'ятовою, працівником Наркомосу Удмуртії. В 1944 р. вони одружилися. І як тільки було звільнено Україну, подружжя їде на Батьківщину: Україна збирала своїх синів на відбудову.

З 1944 по 1948 р. педагог працює завідувачем Онуфріївського районного відділу народної освіти. Добір кадрів, відбудова шкіл, організація харчування, безпосередня допомога дітям-сиротам. Роботи багато. Однак ця адміністративна діяльність його не задовольняла, не давала простору для творчої, ініціативної натури. При першій нагоді він попросився на роботу в школу – *до дітей, до живої справи.*

З 1948 р. до кінця свого життя Василь Олександрович працював у середній школі в Павлиші. Саме тут, за сім кілометрів від села, де народився, він був удома. Тут реалізувався як *педагог, як особистість, як письменник-мораліст.* Життя в Павлиші додавало йому сил, почуття внутрішньої свободи. Тут він міг висловлювати свої погляди, відстоювати свої

переконання, виявляти свої особистісні якості. Тут діяв самостійно, часто всупереч офіційним вказівкам.

Перший період його діяльності (1948–1956) у Павлиші, підготовчий, характеризується організаційним становленням навчально-виховного процесу, створенням матеріальної бази, формуванням педагогічного і дитячого колективів. Очевидно, цей початок з нуля став певним поштовхом до наступного розвитку педагогічних новаторських та реформаторських ідей. У ці роки особистісне, предметне стає визначальним у науковій біографії Василя Олександровича. Він не служить своєму часові, а живе в ньому, навіть випереджає його.

Щоденне спілкування з дітьми поставило перед директором велику кількість педагогічних проблем, які вимагали теоретичного осмислення, практичної перевірки. *Він вивчає засоби підвищення грамотності та успішності учнів, замислюється над удосконаленням форм навчання, над взаємозв'язком між умовами й результатами навчання. Свої міркування оприлюднює на сторінках спочатку районної та обласної преси, а згодом у республіканських та всесоюзних засобах масової інформації.*

В центрі його уваги перебувають *питання організації і керівництва всією навчально-виховною роботою школи.* В 1955 р. Василь Олександрович захищає кандидатську дисертацію на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи».

Творчі пошуки педагога в ці роки йшли в руслі *розвитку офіційної педагогіки, яка в той час у цілому ставила перед собою завдання підвищення грамотності у школярів, дисципліни, ідеологічної спрямованості навчання і виховання.* Але у В.О.Сухомлинського як людини творчої вони не завжди вкладалися в заплановані й задекларовані канони.

З кінця 50-х років Василь Олександрович у своїй теоретичній і практичній діяльності йде від школи навчання (учіння), що панувала в ті роки, від спрямованості лише на розвиток інтелекту до трудової школи як основи розвитку дітей і підготовки їх до життя, де основним засобом виховання виступала педагогічно обґрунтована й методично спрямована праця. Ці ідеї найвиразніше звучать у працях: «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959), «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1959), «Формування комуністичних переконань молодого покоління» (1961).

Педагог постійно у роздумах, творчому пошуку, наполегливій самовідданій праці. Його власний творчий неспокій збігся з цікавим і плідним періодом у житті Радянського Союзу. Наближався час XX з'їзду КПРС, 1956 рік, період, який дістав назву «хрущовської відлиги», пов'язаний з частковою демократизацією суспільного життя.

«Відлига» надала могутнього стимулу творчій інтелігенції всього Радянського Союзу для розвитку ідей, що відштовхувались від особистісного вибору власних інтересів і потреб. В цей час багато вчених – філософів, психологів, педагогів, письменників, митців починають розвивати

новаторські за формами й змістом концепції, ідеї, твори мистецтва. Це були так звані «шістдесятники», які стали провісниками процесів перебудови й демократизації суспільства кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст. В. О. Сухомлинський належав до їх числа.

Від середини 50-х до середини 60-х років Василь Олександрович розробляє свою педагогічну систему. Рушієм творчого процесу для нього стає невдоволеність наявними на той час у педагогіці і практиці роботи школи авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, відірваним від життя змістом освіти. *Це особливий етап життя педагога, час сподівання на радикальні зміни.*

Він звертається до тем і проблем, які раніше не були предметом педагогічної рефлексії в структурі радянської ідеології. Так, в 1961 р. виходить його книга «Духовний світ школяра», в 1962 – «Людина неповторна», в 1963 – «Моральний ідеал молодого покоління», в 1965 р. – «Виховання особистості в радянській школі». Василь Олександрович звернувся до духовного світу особистості, до моральних її цінностей задовго до того, коли на неї звернули увагу інші педагоги. Ці твори послужили поштовхом для подальших творчих шукань.

Саме в цей період педагог висловлює своє досить критичне ставлення до політико-партійного керівництва школою – він пише листа М. С. Хрущову, в якому не погоджується з партійною програмою реформування школи, а також виступає на нараді при ЦК КПРС з приводу організації шкіл-інтернатів, де називає ідею загального суспільно-державного виховання дітей з дворічного віку необґрунтованою і небезпечною. Він виступив також з критикою положень, що відстоювали ідею ранньої й повної професійної підготовки учнів.

«Свої погляди В.О.Сухомлинський активно відстоював в Академії педагогічних наук, на нарадах працівників народної освіти, в періодичній пресі. Їх поділяли вчителі, батьки й самі учні. Ідеї, погляди, що їх висловлював В.О.Сухомлинський, вплинули значно сильніше, ніж це прийнято вважати, на деякі положення тез ЦК КПРС і в кінцевому рахунку на прийнятий в грудні 1958 року Закон про зміцнення зв'язку школи з життям». Оскільки пошуки педагога збігалися з загальним напрямом демократизації суспільства, вони були підтримані на загальнодержавному рівні – в 1957 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, в 1958 р. Присвоєно звання Заслуженого учителя школи УРСР, а в 1960 р. нагороджено орденом Леніна.

Але загальнодемократичні суспільні процеси поступово загальмовувалися уже в період правління М.С.Хрущова, брежнєвський же режим зовсім відмовився від реформування. Більш того, «після придушення військовою силою руху за реформу комунізму в Чехословаччині в 1968 р. все більше посилювалась репресивна політика радянських лідерів стосовно людей, які мислили неортодоксально».

У розвитку В.О.Сухомлинського як педагога-мислителя фатально далися знаки процеси, які зводили нанівець здобутки «відлиги» початку 60-

х років. Повернена в своє звичайне річище авторитарності й схоластики школа, ще більше заідеологізована й заполітизована педагогіка, догматизм духовного й морального життя поклали край офіційним пошукам у галузі педагогіки, чітко окреслили рамки, які обмежували появу й поширення нових ідей.

За такої ситуації Василь Олександрович продовжував експериментувати, що, зрештою, призвело до особистісної драми і драми його ідей, з одного боку, а з іншого – поставило поряд з видатними педагогами-гуманістами сучасної доби.

В цілісному вигляді гуманістичні педагогічні ідеї В.О.Сухомлинського вперше викладені в «Етюдах про комуністичне виховання» (1967). Ось найголовніші з них: довіра й повага до дитячої особистості, погляд на навчальну діяльність школярів як на насичений творчими відкриттями процес пізнання та самопізнання, обмеження сфери впливу колективу на особистість, виховання без покарань, велика роль слова та особистості вчителя для дитини.

Ці погляди Сухомлинського на виховання викликали обурення з боку офіційної педагогіки; «Етюди...» були піддані нищівній критиці (Б. Ліхачов, В. Кумарін, Л. Гордін, В. Коротов), а сам Василь Олександрович звинувачений у проповіді «абстрактного гуманізму».

Позбавлений можливостей відстоювати свою позицію в педагогічній пресі через відмову друкувати статті, в умовах цькування В.О.Сухомлинський продовжує розвивати свої ідеї в таких загальновідомих творах, як «Серце віддаю дітям» (1968 – НДР, 1969 – Україна), «Павлиська середня школа» (1969), «Народження громадянина» (1970).

Основні ідеї, які розвинув Василь Олександрович у своїх працях: любов до дитини; розвиток творчих сил кожної окремої особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб, який *спрямований* у кінцевому підсумку на творчу працю; культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії; розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання й виховання (повага, заохочення, опора на позитивне, моральне покарання); звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її сили, внутрішні потенції, підтримка і розвиток того здорового, що є в кожній особистості; розвиток ідеї «радості пізнання», тобто емоційне сприйняття процесу навчання; демократизація структури управління навчально-виховним процесом у школі (психологічний і педагогічний семінари, школа для батьків тощо).

Так, всі ці положення були підпорядковані ідеї комуністичного виховання. При цьому комунізм виступає у В.О.Сухомлинського як суспільство щасливих, гармонійно розвинених людей, де панують високоморальні відносини, утверджується соціальна справедливість, розвивається висока духовність.

Особливу увагу педагог приділяє: ідеї самоцінності й неповторності, талановитості кожної дитини, вільному розвитку особистості в педагогічно продуманих умовах; включенню соціального середовища в сферу

педагогічних впливів; природному вихованню (в єдності з природою) як головному чиннику формування людини – її розуму, почуттів, емоцій («уроки мислення на природі», «школа під голубим небом», «школа радості»); організації переживання дітьми нагромадженого досвіду; висуненню слова вчителя як провідного засобу виховання особистості; відмові від колективних засобів впливу на особистість, особливо коли мова йде про проступок; розробці комплексної програми «виховання красою» людини, природи, вчинку; введенню статевого виховання в структуру навчально-виховного процесу; вирішенню проблеми біологічного і соціального на користь двофакторного впливу (врахування, крім соціальних чинників, фізичного стану, статі, спадковості, рівня розвитку здібностей).

В останній період життя В.О. Сухомлинський все голосніше та емоційніше обстоює *народні імперативи й цінності*, спирається на українську *етнопедагогіку*, вводить її в усі ланки педагогічного процесу, особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки.

Розширюючи педагогічний простір, він починає сам створювати для павлиських дітей казки, оповідання, притчі, які лежать у площині української ментальності, українського світосприйняття, й широко застосовує їх у навчально-виховному процесі.

В ці роки Василь Олександрович з особливим значенням говорить про роль рідної мови у вихованні, пристрасно й палко освідчуючись їй у любові («Слово рідної мови» (1965); «Джерело невмирущої криниці» (1970).

Гуманістичні ідеї В. О. Сухомлинського, які глумливо відкидалися консервативним крилом офіційної педагогіки, з ентузіазмом і радістю сприймалися вчителями, батьками, широкою педагогічною громадськістю. Павлиська школа, якою керував і де експериментував педагог, поступово перетворювалася на педагогічну «Мекку» – до неї

їхали не лише з України та багатьох інших куточків СРСР, а й з-за кордону.

Позиції В.О. Сухомлинського підтримували й деякі офіційні особи, зокрема перший секретар ЦК КПУ П.Ю. Шелест, якому, без сумніву, імпонувало звернення Василя Олександровича до національних витоків. Саме завдяки його підтримці педагога було нагороджено в 1968 р. золотою зіркою Героя Соціалістичної Праці та другим орденом Леніна.

Зірка Василя Олександровича згасла на злеті – на 52 році життя.

Він був сповнений задумів, мрій, творчих пошуків. Про це свідчать твори, що побачили світ в 70-ті роки: «Методика виховання колективу» (1971), «Розмова з молодим директором школи» (1973), «Листи до сина» (1978). В них він розширює і поглиблює свої гуманістичні ідеї у напрямі

розвитку духовності, яка, за переконанням педагога, опосередковує всі інші риси особистості.

Праці, над якими він працював до останнього дня – «Як виховати справжню людину» (1989), «Хрестоматія з етики» (1990), присвячені формуванню духовності як визначальної, провідної якості особистості через морально-етичне виховання, прищеплення цінностей.

В.О.Сухомлинський ввів етику в структуру педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом, культовими засадами як на основі соціальних реалій, так і народної та класичної культури. Він вибудовує виховний процес як прищеплення «культури почуттів», «культури бажань» краси і любові, створює «філософію для дітей», основою яких виступають написані ним художні мініатюри, а педагогічна аргументація закладається в моральних повчаннях книги «Як виховати справжню людину».

При цьому офіційна риторика щодо комуністичного виховання у педагога залишається, але вона відступає на другий план, а весь педагогічний простір заповнюється екзистенційно спрямованою «педагогікою серця».

Як учений Василь Олександрович, на відміну від багатьох його сучасників і попередників, був учителем-практиком, творцем експериментальної та авторської школи, де апробувалися педагогічні ідеї і до якої зверталася мисляча інтелігенція.

Нарешті, В.О. Сухомлинський впливав на поширення власних педагогічних поглядів і своїм способом життя, і власною моральністю. Його особистість була незвичною для педагогічної науки того часу: виходець із села, аскетизм і скромність у роботі й побуті, невтомність у праці надавали ідеям Василя Олександровича особливої ваги і звучання.

В останніх працях В.О.Сухомлинський розмірковує над проблемами в загальному гносеологічному сенсі: «що таке людина?», «яке її призначення?» – і намагається дати відповіді на них засобами педагогічної науки. Він дедалі більше говорить про такі *прості й необхідні* для кожної людини і суспільства в цілому *речі: про добро й милосердя, про смисл життя і правильне ставлення до смерті, про зло і його подолання, про необхідність гармонії в людських стосунках, про любов, про жінку-матір – основу людського життя.*

Після 1970 р. почався новий етап біографії педагога – «життя після смерті». Це стосується його 48 книг, 500 наукових статей, більше як 1500 оповідань і казок для дітей. Спадщина В.О.Сухомлинського розійшлася по всьому світу, живе своїм життям. На початок ХХІ ст. вийшло 65 його творів тиражем близько 15 млн примірників. Вони перекладені на 59 мов народів світу.

Найпопулярніша книга «Серце віддаю дітям», яку жодне видавництво не хотіло публікувати й випустило в 1969 р. тільки тому, що вона вийшла роком раніше в НДР, має 55 видань на 32 мовах народів світу.